

Kuukauden kirja
Miksi saksalaisten omatunto tukahtui ja itsehillintä petti?
Seppo Hentilä

Norbert Elias: Saksalaiset. Valtataistelut ja habituskehitys 1800- ja 1900-luvuilla. Suom. Paula Nieminen, jälkisanat Esa Sironen. Gaudeamus, Eurooppalaisia ajattelijoita. Tampere 1997, 412 s.

Norbert Eliaksen nousu sosiologian suurten mestareiden Šmile Durkheimin, Max Weberin ja Georg Simmelin vertaiseksi, kuten *Saksalaisten* takakannen esittelytekstissä komeasti todetaan, on aikamoinen tuhkimotarina. Eliaksen kaksiosainen pääteos *Über den Prozeß der Zivilisation* ilmestyi jo vuonna 1939, mutta se, tai pikemminkin sen merkitys "löydettiin" vasta 1970-luvulla. Löytäjille oli suuri yllätys, että itse maestro, vuonna 1897 syntynyt saksanjuutalainen Elias oli yhä elossa. Hän löytyi työnsä äärestä Leicesteristä Englannista, jossa hän oli ollut maanpaossa vuodesta 1933.

Eliaksen sivilisaatiokirjan suuriksi ansioksi on luettu ruumiillisuuden, viettien, aistien ja ihmistä hallitsevien pakkojen merkityksen nostaminen aivan uudella tavalla esiin. Viimeisten parin vuosikymmenen ajan Eliaksen teemat alastomuudesta tulen kesyttämiseen ja urheilun alkuperästä ranskalaiseen keittiön salaisuuksiin ovat kuuluneet jokaisen aikaansa seuraavan sosiologien kulttuurikemistoon.

Nyt suomeksi ilmestyneen *Saksalaisten* tekstit on muokattu julkaisukuntoon Berliinin muurin murtumisen vuonna 1989 ja kirja on ilmestynyt Saksan odottamattoman jälleenyhdistymisen vuonna 1990. Teos jäi elämänsä loppuvaiheessa sokeutuneen, elokuussa 1990 93-vuotiaana kuolleen Eliaksen viimeiseksi. Aiemmin Eliakselta on suomennettu essee *Kuolevien yksinäisyys*, joka on ilmestynyt samassa Eurooppalaisia ajattelijoita -sarjassa 1993.

Saksalaiset ja omantunnon höltyminen

Elias sanoo, että saksalaisten sivilisaatiohistoriallisen elämäkerran kirjoittaminen on kiehtonut häntä jo vuosikymmeniä. Hän ajattelee, että kansakunnillakin on elämäkertansa samalla tavalla kuin yksilölläkin. "Menneet kokemukset vaikuttavat nimittäin kansakunnan nykyhetkeen aivan samalla tavalla kuin yksittäisen ihmisen kehitykseen." Saksan ja saksalaisten kohdalla näitä kokemuksia hallitsevat kaksi katastrofiin päättynyttä maailmansotaa ja ennen kaikkea saksalaisten syyllistyminen 5–6 miljoonan juutalaisen teolliseen rotumurhaan holokaustiin, joka liittyy ja liitetään aina Saksaan ja saksalaisiin. Eliasta lainaten se, mitä Auschwitzissa tapahtui, on lähtemättömästi iskostunut saksalaisten kansalliseen habitukseen, ja juuri siitä heidät tullaan aina tunnistamaan.

Saksalaisten alaotsikossa esiintyvä habitus tarkoittaa ryhtiä, asua ja olemusta, nimenomaan ulkoista olemusta – kokonaisuutta, jonka perusteella esimerkiksi kasvi- tai eläinlaji mutta myös yksilö tunnistetaan. Elias käyttää termiä kuvaamaan kokonaisen kansakunnan olemusta ja sille ominaista historiaa. Eliaksen mukaan sivilisaatioprosessi tarkoittaa inhimillisen käyttäytymisen erityistä muutosta, viettien tukahduttamista ja sopeutumista itsekiintiin. Aineistonaan hän käyttää mm. keskiaikaisissa ruumiinhallinnan oppaissa esitettyjä sääntöjä. Eräs säädely aggressiivisuuden muoto oli kaksintaistelu, aateliston kunniaakaan, joka säilyi Saksassa pitempään kuin muualla Euroopassa ja levisi 1800-luvulla jopa porvarilliseen ylioppilaselämään. Jokainen kunnan mies kantoi ylpeänä poskessaan arpea, jonka oli saanut Burschenschaftissa (osakunnassa) käydyssä miekkamittelössä.

Aggressiivisuus ei Eliaksen mukaan laukaise tilanteita, vaan tilanteet laukaisevat aggressiivisuuden. Hän kysyy, miksi Saksan sivilisaatiokehitys sortui 1900-luvun toisella neljänneksellä ja muuttui täydelliseksi vastakohdakseen, barbarisointumiskehitykseksi. Eliaksen käsittein "kansallissosialismi kohotti itsehillintään ja omantunnon höltyamisen vallassa olevan ryhmän raakuuden valtiollisesti vaadituksi ja tuetuksi käyttäytymitavaksi".

Saksan historian erillistie

Eliaksen argumentaatio perustuu pitkälti saksalaisten ja muiden eurooppalaisten kansojen sivilisaatioprosessien vertailuun, jonka tuloksena hän hahmottaa tietyn erityisen saksalaisen habituskehityksen. Omintakeisesta terminologiastaan huolimatta Elias liittyy 1960-luvulla nousseen kriittisen saksalaisen historiankirjoituksen yhteen pääteemaan, Sonderweg-teesiin eli käsitykseen Saksan historian erillistiestä, joka poikkeaa ratkaisevasti länsimaiden, Ranskan ja Englannin kehityksestä. Kysymys kuuluu, miksi Saksa näistä hyvin samanlaisista eurooppalaisista sivistysmaista poiketen suistui kansallissosialistiseen diktatuuriin; eli miksi Hitler, miksi holokausta ja miksi juuri Saksassa?

Vertailevan sosiologian merkittävä edustaja Ralf Dahrendorf kiinnitti 1960-luvulla huomiota byrokraattisen tradition vahvaan jatkuvuuteen Saksassa. Varhain vakiintunut, vaikutusvaltainen ja tehokas virkamiehistö sekä menestykselliset toteutetut "reformit ylhäältä" erottivat hänen mielestään Saksan sekä läntisen että itäisen Euroopan kehityksestä. Saksan keisarikunta modernisoitui vain osittain ja vanhan aristokratian muodostama konservatiivinen eliitti säilytti vahvan asemansa. Saksalaisesta yhteiskunnasta ei (1800-luvulla) tullut porvarillinen, vaan se jäi puolifeodaaliseksi. Teollistuminen ei luonut Saksaan itsetietoista porvaristoa, jolla olisi ollut omaa poliittista kunnianhimoa. Sikäli kuin porvaristoa ylipäättään syntyi, siitä tuli heikko ja sitä kahlitsivat sen omat yhteiskunnalliset ja poliittiset rajoitukset.

Saksalaisesta nationalismista, joka syntyi 1800-luvun alussa kansallisen romantiikan pohjalta valituksen ja Ranskan vallankumouksen vastaliikkeenä, tuli merkittävä tavalla epäkriittinen omaa historiaansa kohtaan. Porvarillinen vallankumous epäonnistui, eikä kansallinen liike kyennyt perustamaan Saksaan liberaalia kansallisvaltiota. Päinvastoin Saksassa tapahtui vanhan aristokraattisen eliitin "vallankumous ylhäältä". Saksan älymystön suuri enemmistö piti keisarikunnassa vallalla ollutta perustuslaillista monarkiaa ja Bismarckin luomaa patriarkaalista sosiaalivaltiota suurena etuna. Vahva, puolueiden yläpuolella oleva valtioauktoriteetti, arvostettu ja tehokas virkakoneisto sekä ylhäältä päin tehdyt reformit turvasivat yhteiskuntarauhan paremmin kuin läntinen "laissez-faire" -demokratia ja sen varaan nojautuva ailahteleva parlamentarismi.

Sosiologi Max Weber puhui saksalaisen porvariston "feodalisoinnista", joka sai ensin Preussin ja myöhemmin Saksan keisarikunnan virkakoneistossa, oikeuslaitoksessa, armeijassa ja koululaitoksessa vahvat institutionaaliset puitteet. Feodalisoinnilla Weber tarkoitti tiettyjen esiteollisen ajan arvojen ja mentaliteettien periytymistä vanhalta eliitiltä porvaristolle.

Sisäpäin kääntynyt nationalismi

Saksalaisten ylemmydentunto koki rajun kolauksen ensimmäisen maailmansodan tappiossa. Voittajien saneleman Versailles'n "häpeärauhan" loukkaama saksalainen nationalismi kääntyi kohtalokkaalla tavalla sisäpäin ja suuntautui menneisyyteen. Weimarin tasavallasta tuli heikko, mutta vahvan valtion idea säilyi. Arvojen ja asenteiden tasolla Saksan keisarikuntaa ei nujerrettu.

Saksan erillistie-teesiä kannattavista historioitsijoista ja sosiologeista valtaosa voidaan lukea strukturalisteihin, joille tärkeitä ovat yhteiskunnan suuret rakenteet. Elias liikkuu sivilisaatioteoriassaan aivan eri sfääreissä; hän puhuu pakoiista, joiden alaisina ihmiset toimivat. Niitä ovat viettipakot, kuten nälän tai sukupuolivietin tyydyttämisen pakko, tai inhimilliseen tunne-elämään liittyvät pakot, riippuvuus luonnonilmiöistä, esimerkiksi pakko hankkia suojaa ankaraa ilmastoja vastaan, yhteiskunnalliset pakot, jotka koituvat ihmisen välttämättömästä yhteiselämisestä, yksilölliset pakot, esimerkiksi itsekontrolli, omatunto, jne. Nämä ovat sosiologian bravuureja, joita historioitsijat harvoin pohtivat.

Vaikka Eliaksen näkökulma on näin toisenlainen, hänen tulkintansa on yllättävän samanlainen kuin Sonderweg-historiankirjoituksen. Eliaksen mukaan Saksan barbarisoinnisen ongelma on ratkaistavissa, vain jos ihmistiede kykenee "kysymään vileästi, miksi erään pitkälle sivilisoituneen kansan omantunnon standardi romahti 1900-luvun toisella neljänneksellä". Elias kiinnittää aiheellisesti huomiota siihen, miten lujasti Hitler oli kiinni vanhan Euroopan vallapoliittisissa traditioissa. "Hammasta purren hän yritti pystyttää Saksan hegemonian Euroopassa, samaan aikaan kun Euroopan hegemonia koko maailman kannalta lähestyi jo selvästi loppuaan." Elias arvelee, että jos Hitler olisi saavuttanut tavoitteensa, Saksan harjoittama muiden kansakuntien sorto ja sitä vastaan nousseet vapautumispyrkimykset olisivat entisestään heikentäneet Euroopan toimintakykyä. Nykyään tuo toimintakyky voi ainakin tiettyyn rajaan saakka kukoistaa, koska Eurooppa on vapaiden kansojen yhteenliittymä.

Sukupolvi-teoriat ja sukupolvien väliset konfliktit ovat hyvin tärkeitä Eliakselle. Hän vertailee kirjassaan kahta Saksan historian sukupolvea, jotka kumpikin tarttuivat omansa aikanaan väkivaltaisiin keinoihin, nimittäin Freikorps-joukot ensimmäisen maailmansodan jälkeen ja Saksan liittotasavallan terroristit 1970-luvulla.

Kumpikin hyökkäsi omien vanhempiensa sukupolvea vastaan. Freikorps-joukkojen ytimenä olivat porvaristaustaiset nuoret upseerit, jotka olivat menettäneet kaiken toivonsa keisarikunnan romahdettua. He syyttivät Saksan häviöstä kotirintamaa. Se oli iskenyt tikarin armeijan selkään alistuessaan voittajavaltojen sanelemaan Versailles'n häpeärauhaan. Myös Länsi-Saksan terroristit olivat useimmiten lähtöisin "hyivistä porvarillisista kodeista". Sodan jälkeen syntyneet nuoret vihasivat sitä, että heidän vanhempansa vaikenivat kolmannen valtakunnan rikoksista ja piiloutuivat sen sijaan "latteaan materialismiinsa", talousihmeensä ja poroporvarillisen hyvinvointinsa rakentamiseen.

Tärkeän kirjan hyvä suomennos

Norbert Eliaksen *Saksalaisten* suomentaminen on hyvä valinta, kun suomalaisille halutaan tarjota suomen kielellä välineitä Saksan historian ymmärtämiseen. Eliaksen syvälinen ja viisas historiallisuus tarjoaa lukijalle tukuttain ahaa-elämyksiä. Erityisen ilahduttavaa on tekstin selkokieelisyyden, jonka Paula Niemisen suomennos on onnistunut hienosti säilyttämään. Suomennoksen tarkastaja ja jälkisanojen laatija Esa Sironen ihmettelee, miten vähän suomalaiset ammattihistorioitsijat ovat tukeutuneet Eliaksen teksteihin: "Seppo Hentilän poliittinen historia (*Saksa – voima Euroopan keskellä*, 1993) ei tarvitse tukea senkään vertaa." Sironen kummastelu saa nähdäkseni selityksensä sosiologien ja historioitsijoiden tutkimustapojen ja keskustelukulttuurien eroista. Historioitsijoilla ei ole tapana julistaa suureen ääneen omaa koulukuntaisuuttaan. Luettuaan Eliaksen *Saksalaiset* nyt ensi kerran, Hentiläkin huomaa olleensa tietämättään eliaslainen jo kauan ennen kuin oli kuullut tästä mitään.

Seppo Hentilä on Helsingin yliopiston poliittisen historian professori.